

O EFEITO ESTUFA

Yutuha urihi pesi pesi mapë au totihi kuo
têhë urihi wathotho totihi taa wei
thã turu

Awei napëpë maa têhë urihi a pesi pesi mapë au totihi kuo têhë mothaka ani urihi a wathotho totihi tamapoma urihi pesi yahateo têhë mothaka a xaari rukëma. Ëhi têhë ërama ani mauupë weheya pramama urihi a pesi pesi mapë au totihi têhë mothaka a yai kohipë rooma yaro. Ëhi têhë urihi a komi i uxi temi yaro komi urihi taamu totihi mahioma, mau pëxo, huutihi pëxo, yuri pëxo, yaro pëxo, urihi huxiã haiwei thë au totihio têhë thë pree sãï totihioma.

Ënaha kua yaro hapa urihi au totihio têhë mothaka a au totihi xaari roopru naha ikãã yaro mothaka pihi topraroma yaro ërama a yai kohipë kuoma hapa têhë

Neto Yanomami

inaha hapa têhë mothaka a kuama maki napëpëha raromopotuni ïhi pëni matihipë wãroho thã wehi thëha taapotu henã matihipë thã wehi ïhi pëni wakixi pëni urihi a pesi titiowei hapa thësi yahateoma makii napëpë matihipë thamuweï ïhi thëpë wakixi pata mahi tiremaï mahi yarohe urihi a pesi xuwëimatayu, hapainaha thëpë kure thëpë thã wehi thëpë wakixini mauha rëreatima thëpë thã wehi thëpë wakixini pihi kayõ rëreatima thëpë wakixini, napëpëni yaropë thapu wehi pëni mauupë waroho mahi koã yarohe ïhi têhë pëxi waroho mahi keyuha xoaï pë xi wakixi tirei mahi yaro urihi a ii xiha mothaka a rukëwei thë yai maai matayu inaha kua yaro urihi a yopi pruu maa têhë urihi komi sãï haa mahirayu têhë urihi komi amorerayu. Ëhi têhë huu tihipë kuo kã taimi kami yanomama yamakã pree kuoimi, napëpë makiixo, yaro pëmakixo, komi yamakã noma xaariokii wei thë xiro kuprario. Ëhi yamakã nomaï pihioimi maki yopi yopi ani urihi a wathothomapu têhë huxiãha hanã huu tihipë komi riyë mapoma, yanomama yamakã ii xi komi wathotho totihi tamapoma yaro sãï sãï ani kami yamakã ii xi wahari totihitama urihi a pesi pesi mapë xuwëï mahi matayu yaro mothaka a rukëwei thë naha yai mohoti mahi ãi matayu, wakixipë waroho ha tireni urihi a pesi pesi mapëha wakixipë komi ha warooni urihi a pesi titiowei thëki xotikiaï mahia yaro mothaka aha rukëni urihi wathothoewei thë maamatayu. Ëhi Hutukara a parikiha mothaka hapa ha rukëni heãmi pixata hamã mothakaa yopi nãhio kuo pihio maki krokekroke axo, nëruwë ruwë axo, thëpë xotiki rëo paarëokema yaro heãmi pixata hamã mothaka a yopi hai pru wei thë naha pree mohotiaï matayu. Ëhi maki kami yanomama yamakãni hutukara yamaa pesi pesi mapë xotikiamã hetuu, hutu yamapë wakë yëa praika hetuowei têhë yanoa parikiha yaro yamapë ka wã wei têhë wakixipë pree tirei yaro reahu pata mahi yamapë thã têhë, reahu yamapë pata mahika hariwei têhë wakixipë pata mahi pree huu, hutukara pariki hamã ïhi têhë hutukara pesi pesi mapë pree xotikiamã. Ënaha hutukara pesi pesi mapë kuaï paarëmu yaro hei têhë ërama a pata kuoimi.

Marconi Kariuna, Hoaxina Eharana, Nelson Hururi, Tomé Kuremeri, Peruano Kopinari, Ricardo Porari, Raimundo Öiri, Sarnete Oruri, Sarney Hayari, José Arari, Alfredo Himotona

Este Jornal foi produzido pela Hutukara Associação Yanomami em parceria com o PEY – Projeto de Educação Yanomami do ISA – Instituto Socioambiental. Os textos foram produzidos em 2009 pelos professores Yanomami que estudam no Magistério Yarápári e foram extraídos do material didático sobre Mudanças Climáticas. Diagramação: Lidia Montanha Castro - ISA

Hutukara urihi noamatima a wãha

Jornal da Hutukara Associação Yanomami - Número 4 – Outubro de 2010

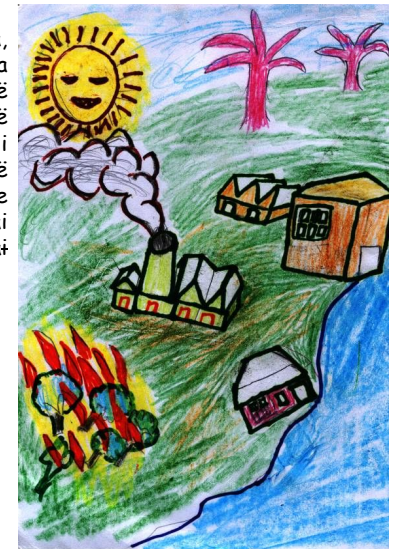
Mudanças Climáticas - Thë urihi yayoapruuwi thë ã oni

Urihi kama a kua pënaha thë thãwi. Ëhi thë xiro kuo têhë thë urihi hoximaaimi, thë urihi taamu pihi rië totihi. Witi pii thëha thë urihi taamu totihi thã? Maa pë pirãhi yaro, watori pëxë. Ënaha kuë yaro komi kutarenaha urihi wixiã here heremuu totihioma hapao têhë. Ëhi makii hwei têhë urihi wixiã hwaïwi ethë totihiimi komi yamakã ka kutarenaha yama thë urihi wayamaï yaro. Witi pii thëha hwei têhë thë yayoã thã ?

Hapë naha thë kua yaro. Hapa mahio têhë thë urihi kuo wiha thëpë pihi kãe kepohuruwi ïhi petróleo upë kuprario. Ëhi thëpë kakii matihii pë thã wihi yanoha moto a yai pata mahi kuo wihi pë thã xoahe pihi kãe rëreatima upëxë, pihi kãe yëtima upëxë. Ëhi hwei thëpë kakiini thë urihi yai wakixipëamaï mahi inaha kuë yaro mãã aka kei wi a kei wãisipëprario. Hutukara a parikiha wahari a kuo hayuwi a xamirãema yaro. Napë pëni *Planeta* wãha ka hiraï wihi urihi xi prërehë, urihi mau upë yaro poripa a kakii a taamu au makii ahete harani a taã ahetau têhë mraka pëka taamuuka kurenaha a taamu kuë makatha pë yaro. Porimoxi kakii wakëa paxio, wakëa kurenaha thë kuë yaro. Urihi aha sãika mahio kunaha mau upë amore kuprario, mau upë yopipruu têhë mau u naxiowi hamã upëha kokapronë upë heaxi porukaï, ïhi têhë hutukara pariki hamë upë heaxiha kuproni mãã a kua xoa prario.

Maxita a yopi hãthoho kua sãï sãï a hãthoho kua, napë pëni thë yopi uëmaï he têhë thë kuë. 150 anos raxa kikiha napë pëni patapëni thë urihi wakixipëamaï wihi thë hapa mahi makasi thakema makihii thë tiraaimi xoahe, thë yai tirei tikoimatayuu. Ëhi thëpëni urihi a komi hoximaprario, huutihipë nomaokema, yaro pë nomaokema, patau wehe waimatayu, maxita a kãe weheimatayu, inaha kua yaro wamotima thëpë hwaïni ai pëimatayu hwei thë kakii napë pëni thë wakixipëamaï tiraãï mao he têhë thë urihi yopiaï xi waripruwi thë kuprario.

Ënaha kuë yaro thëpë auowi yama thëpë thã wapaï pihio wi thë kua. *Placa solar, energia eólica*, hwei ïhi thëpë ãha kakii thëpë yai au yaro, kuë yaro hwei thëpë auowi yama thëpë peximaï. Ai napë pëni hapa urihi a wãriari wihi pëha thë totihiowi thë thã pihio makihii thë kuproimi komi urihi thëri yamakãha napë pëni *compensação* a thã pihiohe. **Dário Vitória Kopenawa Yanomami, Genivaldo Krepuna Yanomama e Lourenço Yoïna Yanomami**

O QUE SÃO AS MUDANÇAS CLIMÁTICAS

As **mudança climáticas** são variações que estão acontecendo no mundo inteiro, os **napëpë** estão percebendo que em vários lugares do mundo a terra está ficando mais quente.

As **mudanças climáticas** acontecem por vários motivos, mas acontecem principalmente por causa do aumento das queimadas das florestas e da poluição das fábricas e carros, que soltam fumaças que contém **carbono** e outros **gases do efeito estufa**.

Esses **gases do efeito estufa** vão se acumulando na **camada de ozônio**, então o calor do sol que entra dentro da **camada de ozônio**, não consegue sair todo de dentro da **camada de ozônio**, assim a Terra fica mais quente, derretendo as geleiras e causando grandes mudanças no clima, como o aumento de enchentes, grandes secas e furacões. Essas mudanças prejudicam a vida de muitas pessoas no mundo inteiro.

Kama urihi aní thë thai kuapënaha thë thai paxio. Ìhi urihi aní thë totihi thai yaro thë urihi taamuu totihi kama urihi aní kuopë naha kure watori pë piríhi yaro, maapë piríhi yaro thë urihi taamuu sai totihioma makii komi yamakini yamathë urihi wãriaí yaro, thë urihi taamuu raakaeparíoma. Ìnaha hwei tēhë thë urihi kuprarioma yaro thë urihi taamuu yopiprarioma.

Kama yami thë urihi yopionimi, hwei tēhë thë urihi wakēha yë potuheni thë urihi hoxímaa xoa prarioma. Kama yami thë urihi kuo tēhë thë urihi temi totihioma makii, hapë naha kure napë pēni thēpē toaí yarohe thë urihi xamirayoma. Maxita a uxi hamí thēpē kuowi thēpēha ukaheni thë urihi hoxímaai xitoo xoarayoma.

Kami yamakíha mōyamio kunaha thë urihi hoxímaproimi. Hapë naha thë pree kuaí mau u mao tēhë komi kutarenaha yamakí temi piríomi. *Planeta* a i xíha mau upë waroho mahi kua yaro a taamu xiprērēhë. Ìnaha kua yaro maxita a hamí mau upēha ukukani maakemai yapai kōo huhipē waroho kua inaha kua yaro maa prahaimi. Tire mahi harani urihi a taai tēhë a taamuu xi prērēhë huutihipē waroho mahi kua yaro.

Porípa a makii a taamuu pree au mrakapēka kurenaha porípa a taamuu kuë. Ìhi porípa a taamuu au makii mothoka a taai tēhë wakē pēka kurenaha a taamuu kuë paxio. Thë uríhiha yopio kunaha mau upë amore kuprario mau yopiowixë, mau saíowixë inaha kure ukupë kokaprúu tēhë mau kuprario ìhi ukuprario makii patauha upë kokaprario tēhë uheamoxi tirea korayuu. Ìhi uheamoxi tìrerayuu tēhë maa kea korayuu. Tire hamí thë urihi yopi taíwi thë kua paxia, ìhi thë urihi yopi taai mao tēhë thë urihi totihiproimi.

Kami komi yamakini urihi yamaa wayamaí yaro thë urihi yayooprarioma. Yama thë urihi wayamaí maa kunaha thë urihi yayoa proimi waprarioma, yama thë urihi wayamaí mao tēhë kama thë urihi kuopënaha thë urihi kuo xoo. Ìhi komi yamakini yama thë urihi wayamaí yaro thë urihi yayooprarioma. Ìhi yama thë urihi yopia praukumarema kuë yaro mau upë amore kuowi uxë. Mau u naxiowi utirei matayuu. Ìnaha *planeta* aha thë kuaíwi yama thë thaprarema.

Oneron Aratos, Sidnei Nanari, Jose Haina, Marcelo Hehuri

Ìnaha thë urihi kuprarioma yaro thë urihi yai xamiprarioma, hutukara pariki hamí. Napë pë matihipë thamui thë wakixi kuprariyoma yaro. Ìhi wakixiha *carbono* a titia. Ìhi aní xamiamaíwi thë kua. Ìnaha napë pēni thë thaamaí mahi yarohe hutumosi yai pata xamiamaíhe. Watori a huui a pree xamiamaíhe. Ìnaha napë pēni thë urihi thaamaí mahi yarohe. Ìnaha *carbono* aní thë toaí kuaí maa kerayu tēhë ìhi upë tirea yapaa korayuu. Ìhi upë kea yapa korayuu upë rukēa a yapaa korayu. Thë urihi yopi yaro mau upë amore pree yopirayuu tēhë u amore hixixinario. Ìnaha uha kuaní waiha u tirea yapaa korayu. Ìnaha kua yaro krokekroke a hamí pēha kokaproní maa kupru yapaaí kōo. Ìhi a kuaha yapaa korayu. Ìhi tēhë urihi a yopi tirea korayu tēhë mau u pata u heaxi tirea korayu. Mau upë kuaí xi wari xooati, ìhi uha tireproní uka yapa yapamuu. Ìnaha mau pata u heaxi tirei kuaí. Maapë kupru inaha uheamoxi kuaí yaro maapë kua yapa yapamoti.

Dani Yanomae

Maup pemia thehe temi kuo láithe

Hei thā apë kii, painaha thā apë kule. Ilihi kōmoli wathotho kahathā lā yon thehe kami ninam yamak kōmoli huxtuoweí apë kulowei kōmoli ilíhi hēni wathotho ku la yon thehe kama ilíhi mili wathotho lo puo pë láí, kōmoli hēm wakix yalami hulo thehe, ilíhi wake yuo thehe, ilíhi kōmoli)xia thehe, ilíhi wake la yon thehe ilíhi apë wathotho lo wei. Uhu thehe pai naha apë kulowei mau pata u mahakii u wehe yoi, yokoto wehe la yoi, mau wai thuukwai kōmoli weheo potin thehe ilíhi kōmoli apë wehe lowei. Ilihi wālihikia láithe pihí kuwei apë wehe lowei. Ilihi wālihikia láithe pihí kuwei apë nuhmutilē, inaha ku yalo, ilíhi apë wathothoi mahakii klaiwa pēkun ilíhi totihi yopalowei thā apë wapa polahei, ai ilíhi hēm ninam pēk puluop hēm amixin pēti wayiyiolo wei yam pēk ha taa lin heí yam thā tilu apë thala lihe. Uhu thehe maxthak apë lothotholo wei inaha ku yalo amkaik tha wei apë nuhmuti lo wei, ilíhi ox kōmoli wehe la yom thehe ninam yamak komoli ilíhi hen kuawei pēk, mau hēn kua wei pēk inaha pēk noyele la yoi the.

Eliseu Xirixana Yanomami - Alto Mucajaí - Iihima Koko

Maa tuu kua mi tãhã samakõ temõ mi. Maa tuu kua mi tãhã minaha salo ma taa mapõ ? Maa tuu kua mi tãhã minaha salo sama lõpõma kuapõ ? Maa tuu kua mi tãhã minaha uli tã uli kuapõ ? Uli nomasoõ.

Kami samakõ uli põnaha peepii maatu kuapa. Witi ha maa tuu sai kua totia ? Mõtati tuu pata kua, maa tuupõ sai kua, kosoto tuupõ kua, masita tã komoha ai maa tuupõ kua, maa tuu õsõ holeleei tuupõ kua.

Õsõ hamõ setãnapí tãpõnõ tã uli usisi talalõ lasoma maa tuu kuami kuteenõ pili poma ausi. Masita tã uli kua sisaa. Koataka kui naha naha pili motokõ kuõ salo motokõ hanaha, pili poma naha maka maka tã kua sisaa. Maa tuu õsõ holele epõ tãhã maa tuu komi kupoõ, maa tuu sopi ipõ tãhã tuu heãsi kupasoõ. Uli tã uli sai wathotho pewõ kuteenõ samakõ temõ. Setãnapí tãpõnõ tã uli sopi ipii tã taa kula hai. Õsõ holele tãpõ pata hai maa tuupõ pata kupo kule. naha tã kua kuteenõ peepii mõtati tuu pata hãlã kule.

Õsõ hamõ setãnapí tãpõ õpa polõnõ tã mõõ wõtããõ ha, hi tã uli usi talalõnõ tã waeheta. Maa tuu pewõ kateha wi tã waeheta saõkama.

Carlos Sanõma

